

Slide 2:

Røros ble innskrevet i Unescos liste over verdensarv i 1980. Men da kun trehusbebyggelsen i sentrum. I 2010 ble verdensarven utvidet.

Det som stod i innskrivningen i 1980 var:

For å forstå hvorfor det ble slik må vi gå litt tilbake i tid.

Slide 3:

Når vi snakker om Rørøshistoria starter vi gjerne med året 1644, for det er året den første koppermalmen ble funnet i fjella rundt Røros. Her Rauhåmmårn. Men Rørøshistoria strekker seg langt lenger tilbake.

Slide 4:

Før kobberverkets tid så det slik

Slide 5:

Og slik ut (over tregrensa) i Rørøsområdet (ja, uten alle de hyttene i bakgrunnen da!)

Slide 6:

Og her var rikt med vilt, både småvilt og storvilt.

Slide 7:

Det er funnet spor etter menneskelig aktivitet i Rørøsområdet helt tilbake til steinalder. Med omfattende fangstgropanlegg.

Slide 8:

Og dette lille hodet som ble funnet i Aasengate (i bakken nedenfor Aasengården) i 1895 under et gravearbeid. Det er datert til nyere steinalder/ bronse alder (1700 - 500 f.kr.). Og i nyere tid identifisert til å være svært lik lignende ugriske funn (altså samisk).

Slide 9:

Men det er først fra vikingetid (ca 800 e. v. t.) vi finner håndfaste tegn på det som blir identifisert som jordbruksaktivitet og fra samisk aktivitet (hode-funnet er liksom ikke blitt helt godkjent som et samisk funn ... enda).

Slide 10:

Da kopperverket kom i gang var det ikke mange menneskene som bodde her, i alle fall ikke bofaste (det var jo samer i området). Ett gårdsbruk i det som skulle bli Røros sentrum og en håndfull gårder i distriktet, med noen kilometers avstand. Og noe setervirksomhet for nabobygdene Os og Ålen.

Slide 11:

Samene som hold til her levde den gang som nomader, og bodde her bare perioder av året, og var derfor ikke et naturlig tilfang til arbeidsstokken ved verket (i alle fall ikke i førstninga).

Slide 12:

Men verket trengte folk ...

Slide 13:

... og folk trenger mat. For å sikre seg en stabil og tro arbeidsstokk som dessuten reproduserte seg selv, og dermed skaffet en uendelig strøm nye generasjoner stabile arbeidere, var det avgjørende å legge forholda til rette for at arbeiderne skulle kunne brødfø seg selv.

Slide 14:

Fra naturens side har ikke røros-traktene gunstige forhold for intensivt jordbruk. Det er dessuten langt til nærmeste havn med forsyninger. Og de nærmeste bygdene omkring hadde heller ikke store, rike jordbruksarealer som kunne produsere nok mat til å forsyne verksarbeiderne.

Under de begrensningene klima og naturgrunnlag setter, har husdyrhold og bruk av beiteressur vært avgjørende for jordbruket.

Slide 15:

Det var nok naturlig å legge Røros bergstad mellom gården Hitteråsen og Hitterelva. Elva ga godt med vann gjennom året. Ho rant i helling fra Hittersjøen og var derfor lett å demme og lett å lede. Byen ble liggende i le til Hitteråsen, som ga en viss ly for den verste norda-vinden, og dessuten var det bare unnabakke fra gruva.

Slide 16:

Den eldste og best bevarte delen av Røros bergstad er gatemønsteret.

Det første kjente kartet over Røros bergstad er fra 1658. Legg merke til at elva har to løp gjennom bergstaden. Det ene løpet, der Flanderborg ligger i dag, har senere blitt fylt i, kanskje med slegg?

Det står Geometrisk afristning øverst. Det var ikke meningen å lage en nøyaktig tegning av byen. Det som var viktig var å tegne elva og malmplassområdet. Det var allerede, bare 12 år etter den første smelthytta ble bygd, to gater med tett bebyggelse på begge sider.

Byen har ikke oppstått ved fri bebyggelse, her har det ligget en plan bak. Plassen har fått to rette gater med skjematiske kvartaler oppdelt av smale tverrgater. Dette var en typisk byggemåte av tiden. Dette er topp moderne byplanlegging av 1600-tallets Danmark-Norge. Med forbilder fra Europas renessanse- og barokk-idealer. Alle byer anlagt på denne tida ble bygget etter mer eller mindre samme utforming.

Slide 17:

Røros brenner!

Sommeren 1678 OG sommeren 1679 brenner Røros ned til grunnen. Besøk fra øst tenner på byen. Kartet fra 1658 er det eneste vi kjenner til fra før bybrannene.

Slide 18:

Høyst sannsynlig ble husa bygd opp igjen på tuftene etter de som brant ned, i alle fall mer eller mindre.

På kartet fra 1711 finner vi mye likheter med det forrige. Kirka og Smelthytta ligger på samme sted. På hver side av de to parallelle hovedgatene finner vi fremdeles skjematiske kvartaler oppdelt av tverrgående smale veter. Riktignok er det flere veter på denne tegninga, men her er det generelt flere detaljer, så det kan være at tegneren bare har vært mere nøyaktig? Det kan hende at de var der før brannene, men dette vet vi ikke sikkert. Elva har her kun et løp, og Flanderborg er også tegnet inn. Vi antar at Flandeborg derfor ble bygget en gang mellom de to karta. Rundt staden er det tegnet inn grashager.

Slide 19:

Kart over Røros bergstad fra midten av 1800-tallet. Her ser vi byen har vokst utover, men fremdeles finner vi den samme grunnstrukturen. To parallelle gater med tette husrekker på hver side, oppdelt av tverrgående smale veter. Kirka på høyden over byen og Smelthytta ved elva. Kirka er forøvrig ny, med en litt annen plassering. Årsaken til at ho ikke får stå på den gamle kirketomta er simpelthen at den gamle ikke ble plukket ned før den nye stod ferdig. Omkransa rundt den tettbygde staden ligger jordteiger, innrammet av stengarder og med lauer på midten.

Slide 20:

Det samme på dette bildet som er tatt en gang mellom 1956 og 1962. (Hallgrengården og kapellet/kirka)

Her er det lett å legge merke til at den ene gata er betydelig bredere i ene enden. Det er flere meter forskjell i forhold til den andre enden. Dette er ikke tilfeldig, men en del av den nøye planen for hvordan byen skulle bygges på 1600-tallet. Vi vet riktignok ikke om dette skjer før eller etter bybrannene. Etter ideer fra Europa skulle gata ha et falskt perspektiv, noe som fikk gata til å virke lengre og viktigere. Dette var jo byens hovedgate, paradegata, som førte til Smelthytta. Hyttegaden.

Den andre gata var Kirkegaden, av åpenbare grunner. Men på folkemunne ble det raskt Storgata og Litjgata. Også åpenbare grunner for det når vi ser på dette bildet.

Slide 21:

Kanskje vel så viktig; i enden for gata lå den første direktørboligen. Tegninga her viser en fiktiv situasjon, eller slik Sverre Ødegaard foreslo det skulle se ut i dag. Men på 1600-tallet var alle husa i gata betraktelig lavere, og alle husa hadde tømmerfasader og torvtak (jordtak). Dette forsterket perspektivvirkninga. I enden for gata lå en av byens største boliger. Og det så ut som det lå et Versailles-palass i enden for gata (i hvert fall nesten). Her bodde de første direktørene, nesten som en konge.

Slide 22:

Vi går tilbake til 1850-kartet. Dette er veldig detaljert. Her er alle bygninger tegnet inn. Og det vi kan bite oss merke i, er at det ikke bare er arbeiderboliger her. Her bor arbeidere og overklasse side om side. Men zoomer vi inn på et av husa.

Slide 23:

Ser vi at det ikke bare er et bolighus, men et helt, lite gårdsbruk. Dette er hus nr 7, Rasmusgården. Så godt som alle drev et større eller mindre gårdsbruk ved siden av arbeidet for verket, til og med

presten og direktøren. Og nå kommer vi tilbake til det jeg sa for litt siden:

For å sikre seg en stabil og tro arbeidsstokk som dessuten reproduserte seg selv, og dermed skaffet en uendelig strøm nye generasjoner stabile arbeidere, var det avgjørende å legge forholda til rette for at arbeiderne skulle kunne brødfø seg selv.

Slide 24:

Kopperverket tok avgjørende grep under planlegginga og oppbygginga av bergstaden: Verksbefolkninga fikk fri byggetomt og rett til å rydde jord på områdene rundt staden, og alle fikk eiendomsrett til gård og dyrkajord. Det at folket var sjøleiere, bandt dem til stedet og sikret verket arbeidskraft. Rørosbefolkninga var både verksarbeidere og jordbrukere.

Og her; i møte mellom nedarva skikker, moten for tida, et barskt klima, behovet for å produsere egen mat, begrensa tomteareal og knappe ressurser, oppstod en helt egen byggeskikk, som var helt særegen for Røros.

Slide 25:

Vi kan legge merke til stuebygningen, som mest alltid ligger mot gata (som seg hør og bør i en bystruktur). Den er bygget i tømmer, med torvtak. Her er stuggubyggingen også bordkledd (panelt), men dette er litt nyere. De første hundre åra, eller så, var det bare resverksbygninger som ble bordkledd. Som hovedregel to rom i to etasjer med påbygd eldhus ut mot gården. Vi finner som regel en inngang til stuebygningen fra gata, og en inngang til gårdsrommet fra gata. Mest alle har et overbygd portrom (portloft), dette var gårdens lager-rom, i mangel på plass til stabbur inne i gården. Bak stuebygningen finner vi alltid et lukket gårdsrom med uthus og plankegjerdet rundt. Som til sammen utgjør et lukket rom. Uthusa består av alle de bygninger en trenger for å drive et lite gårdsbruk.

Fjøs, stall, gjødselrom (etter hvert ble det vanligere med gjødselkjellere). Skjul, eldhus, høy-lær osv.

Slide 26:

Gårdene var langt fra like, det kunne være stor variasjon, selv om prinsippene var de samme. Dette er hus nr. 104, Anders-Monsa-gården i Tufta (det nybygde biblioteket står i dag på tomten). Her ser vi stuebygningen mot gata, med inngang fra gata og inngang til gården fra gata. Porten er overbygd, og rundt gårdsrommet alle uthusa. Legg merke til at det ligger uthus mot gata. Det var ikke bare stuebygninger som kunne ligge mot gata, selv om alle stuebygninger gjorde det, av og til finner vi også uthus mot gata. Som regel har de blitt bygd om og endret i nyere tid, og i dag er det nesten ingen uthus mot gata lenger.

Slide 27:

Sånn kunne det se ut inne i husa. Legg merke til alle stall-plassene. Dette er en ferdasgård med stallplasser til 12 hester. Ingen på bergstaden hadde så mange som 12 egne hester. Men verket påla befolkninga å holde ekstra stallplasser. Gårdene skulle ha plass til å innlosjere ferdasfolk. Folk som hadde som arbeid å frakte varer for verket. Eller folk som bodde på gårder i markene omkring og nomadiserende samer, som skulle til kirka eller som hadde annet ærend på staden.

Slide 28:

Verket trengte enorme mengder varer som skulle fraktes hit, eller herfra. I 1740 trengte verket 700 hestelass i uka bare i trekull. Så godt som all frakting foregikk på vinterstid, det var enklest å komme frem på snø og is. Avhengig av vær og føre kunne det ta inntil tre uker tur-retur Trondheim.

Slide 29:

Det eneste folket fikk i betaling for innlosjeringa var det som lå igjen i stallen etter folket hadde reist. Kanskje lå det igjen verdifulle grasstrå, men nesten like verdifull var møkka på gulvet. Hestemøkk kunne brukes til flere ting, men spesielt som krøtterfor. Hesten er ikke så god på å fordøye maten, da kan jo kua få lov til å fullføre den jobben. For er det noe ei ku er god til er det å fordøye graset og gjøre det om til fullverdig gjødsel.

Slide 30:

Folk hadde faste gårder de innlosjerte hos, og det var vanlig at de hadde ei kiste stående hos losjifolket sitt med kirkeklærne i.

Slide 31:

Det var kirkeplikt, og uten en god grunn fikk du bot for ikke å møte til kirkegang på søndag. Kirketid betydde hvile fra hardt arbeid, det betydde å møte kjente og kjære. Det betydde å få kle seg i finstasen og vise seg frem, og studere siste mote. Kanskje var det en og annen å kaste stjalne romantiske blikk med? Her fikk du høre nytt og sladder, og her fikk du følge med i livets gang. Alle livets høytider, gleder og sorger ble feiret og trøstet i kirka. Etter kirkegangen, var det kirkekaffe hjemme hos folk.

Slide 32:

For å få livet til å gå rundt, var det helt nødvendige, praktiske måter å tilrettelegge hverdagen. Som nok helt naturlig falt på plass av seg selv. Mennene som tok seg arbeid for verket og flytta hit, hadde enten med seg ei kone på flyttelasset, eller han tok seg ei kone fra ei av nabobygdene. Han var avhengig av kona for å drive gårdsbruket.

Slide 33:

Først bygde de seg ei lita stue på to rom i ei høgde og et lite fjøs til ei ku eller to. Sakte, men sikkert, som generasjonene vokste til, bygde de på husa og uthusa.

Ukedagene jobbet han ved gruva eller i smelthytta, og lørdagen hjalp han til med gårdsarbeidet. Søndag var kirkedag.

Gruvearbeiderne bodde oppe ved gruva hele uka, og kom hjem fredags kveld. Smeltearbeiderne kunne ofte drive en litt større gård, da mennene sov hjemme hele uka, og da kunne være to om gårdsbruket noen timer i døgnet.

Slide 34:

Det var kvinnene og barna (som ikke arbeidet for verket) som drev gårdsbruka.

Så godt som alle hadde kyr, Rørosku, selvfølgelig. Det vanligste var 2 til 4 stk. Noen kunne ha en hest eller to, en kjørokse eller kanskje en graokse. Og noen hadde sauer. I 1865 var det to griser på Røros. Geiter var det ikke lov til å holde, da de åt opp skogen. Dette forbudet ble opphevet etter hvert, litt usikker på når (mulig rundt jernbanen ankom??) Men gjeiter har aldri vært veldig vanlig på Røros.

Slide 35:

«Da vi spaserte i Røros' omegn, så vi mange små treskjul uten vinduer spredt om i de forskjellige innhengninger. Det ble oppgitt at dette var oppbevaringsrom for høy, som alle tilhørte forskjellige eiere, og at jorden var delt mellom like mange personer som det var høyskjul i en og samme innhengning. Oppdelingen var avmerket med stener, som på denne årstid var skjult av gress.» Dette skrev Thomas Robert Malthus i «Reisedagbok fra Norge» i 1799.

Slide 36:

Fortsatt står det mange løer i kulturlandskapet rundt bergstaden, men på langt nær så mange som det en gang var. Løene tilhørte det særegne byjordbruket på Røros, og de er nå viktige kulturminner som er med på å forklare bergverksbyens funksjonelle struktur og verksbefolkningens levemåte.

Slide 37:

Hvert gårdsbruk måtte ha en eller flere jordparseller for grasdyrking, som lå i et fint lappeteppe rundt bergstaden. Haga, grashaga, plasshaga. Hytteplassen. Plasja. Hver haga hadde sin laue. Og det var derfor like mange lauer som det var hagaer.

Slide 38:

På dette kartet, fra midten av 1800-tallet, ser vi hytteplassen på midten, og rundt finner vi grønne jordteiger. Vi kan se enkelte frittstående gårder rundt omkring også, flest på Stormoen. Noen setrer er også her kommet opp nære staden. Alltid i grensa mellom innmark og utmark. 1838: 500 hagaer. 1886: nesten 700 haggaa. Siste gang i 1901, storstreiken, rydding av jord under lediggangen.

Slide 39:

De små gårdsbruka var helt avhengige av å slippe dyra i utmarka for å utnytte de ressursene som var. Fra St. Hans til Mikjilsmess (midten av september), gikk dyra i utmarka og fant sin egen mat.

Slide 40:

I starten var det få som hadde setrer, og kvinnene måtte følge dyra fra gården i gata til utmarka hver morgen etter melking, og hente dem hjem igjen før kveldsmelkinga. Dette kunne føre til lange dager med alle andre gjøremål som kvinnene også hadde ansvaret for.

Slide 41:

Derfor bygde fler og fler sommerfjøs i enden for innmarka si med åpning rett ut i utmark.

Men fremdeles måtte kvinnene gå frem og tilbake hver morgen og kveld, og nå måtte de i tillegg bære hjem melka.

Sakte, men sikkert bygde de også ei lita sommerstue ved sommerfjøset, og slik fikk de ei seter de kunne flytte til og bo på, helt til utmarksbeite var over. På denne måten ble det fler og fler setervoller i liene rundt bergstaden. De siste setrene ble bygget i Småseterområdet tidlig på 1900-tallet. Både kyr, hester og sauer gikk i utmarka hele sommeren.

Slide 42:

Høsting av ressurser i utmarka har vært avgjørende for å få nok fôr til dyra, strø i fjøset, brensel og matressurser for folk. De fleste gårdene hadde bygsel i ulike deler av utmarka. Det ga blant anna rett til setring og markaslått,

Slide 43:

måssåtaking, jakt og fiske.

Slide 44:

Flotorva ble brukt til strø i fjøset og til brensel.

Slide 45:

Arbeiderne ved Rørosverket hadde rett på fire ukers permisjon fra verksdrifta om sommeren for å berge fôr til dyra. Fyhrmnd. Dette var helt nødvendig for å få det hele til å gå rundt. Dessuten; om folk produserte egen mat, kunne verket holde lønningene nede, og oppå det hele slapp verket å fore egne kjøredyr, da arbeiderne også holdt kjørøkser og hester. Slåtton og høyberging- fyhrmnd. Kvinnene deltok i slåtten, men hadde også ansvaret for melking og vannbærig, barnestell, eldreomsorg og mat til onnefolket, dessuten var hun

sikkert gravid. Hun hadde i tillegg ofte lange veier å gå mellom seter og slåttmark.

Slide 46:

Høyet ble henta lass for lass gjennom vinteren.

Slide 47:

Enten med hest

Slide 48:

Eller med skrinkjelke

Slide 49:

Det samme ble måssåen, som var lagra på måssåfjellet, i store, spekte hauger. Akkurat passe stor til å bikkes over på slaen og kjøres til gårds i løpet av vinteren.

Slide 50:

Vintersetring.

Åsvollen i Hådalen, ble brukt til vintersetring. Noen gårder kunne ha flere setrer de flytta imellom, og noen bodde på setra helt fram mot jul. Det var om å gjøre å bruke opp foret som var lagra på setra før en flytta inn i gata igjen.

.

Slide 51:

Fra Mikjilsmess (29. september) ble dyra sluppet inn på innmark for å ete av nylogen. Det var en festdag og de fleste flytta hjem fra setra den dagen. De som vintersetret kunne flytte hjem ei tid mens «havnebeite» pågikk, og flytte på vintersetra etterpå for å bo der til foret der var oppbrukt.

Slide 52:

Gjennom husdyra ble innmarka tilført næring fra utmarka.

Møkka var veldig verdifull, og ble godt tatt vare på gjennom vinteren. Fra starten av hadde gårdene på Røros gjødselrom hvor møkka ble oppbevart. Det ble lagd store «kaker» av møkka som fikk fryse til stablede plater. I løpet av vinteren kjørte en møkk-kakene ut til hagene og la de ut over snøen. Da kunne de tine ned med snøen på våren, og slik ble jorda ferdig gjødsla.

Etter hvert som gårdene fikk gjødselkjellere som rommet mere møkk, kunne arbeidet intensiveres.

Fremdeles var det mest praktisk å gjøre arbeidet på vinterføre, men det kunne ikke være kaldt, da kulden ville trekke opp i fjøset når gjødselslemmen stod åpen.

Rundt 1930 blir kunstgjødsel vanlig. Fremdeles ble møkka brukt som gjødsel i tillegg. Dette ga større avlinger. Englemøkk

Slide 53:

Gårdsarbeidet var først og fremst kvinnes arbeid. Mennene hjalp til på lørdagene og i fyrmånden. Ikke uvanlig var det mennene som gjorde arbeid med hesten eller oksen, ljaen og hammeren, og kvinnene gjorde resten. Ikke bare gårdsarbeidet, men de bar litersvis med vann, de holdt varmen i huset, de tok seg av barna og de eldre og syke, de foredlet og tilberedte maten, de vevde, syde, strikket og reparerte alt av klær og tekstiler, og var som regel gravid.

Slide 54:

De var de første som stod opp om morgenen og de siste til å legge seg på kvelden. Klærne som skulle vaskes ble vaska i den iskalde elva. Og ifølge folkelivsgranskeren Eilert Sundt, som reiste rundt i Norske bygder på midten av 1800-tallet, var kvinnene på Røros svært renslige, og husa var alltid nyskurt. Enda de hele tida gikk gravid!

Slide 55:

På Provianthuset fikk en kjøpt; korn, salt, tørrfisk, sild, erter, humle, malt, tobakk, og andre viktige varer som folket ikke selv kunne produsere.

Slide 56:

Mye av kjøttreservene var det samene som skaffet til veie.

Slide 57:

Kosten bestod mye i tjukkmjålk, graut og flatbrød med sild (og potet) og tørka kjøtt.

Slide 58:

Men ikke alltid kunne verket forsyne folket. Tørke, kulde, krig og dårlig vinterføre var årsaker til at det kunne være vanskelig å forsyne provianthuset. Da var det melkematen som var den sikreste kosten for rørosingene. Og Tjukkmjålks-soll var hverdagskost.

Slide 59:

På provianthuset fikk en kjøpt gule og hvite erter, og i nabobygdene ble det dyrket litt nepe, men ikke stort mer enn de trengte selv. På 1700-tallet ble det vanlig med rabarbra på alle setrene. Og på 1780-tallet ble den første poteten satt i Ålen. Enda tok det en del år før den kom hit, og enda lenger tid før den ble vanlig. Da var det godt å kunne sanke fra naturen, slik at en fikk viktige vitaminer i kosten.

Slide 60.

En av hovedgrunnene til at Røros har blitt så godt bevart er nettopp på grunn av gårdsbruka. Utover 1900-tallet, og spesielt fra 20-åra og til etter 2. v. k. var rørosbefolkninga fremdeles avhengig av gårdsbruka sine. Den gamle og umoderne driftsmåten i små og trange gårder, i tillegg til dårlige lønninger, gjorde det umulig å modernisere. Og folket her fortsatte å drive på gamlemåten helt frem til 50-60-tallet da fler og fler la ned drifta.

Slide 61.

Men noen holdt likevel stand, og det siste gårdsbruket flytta ut fra gata på Røros i 2002. Ikke for å legge ned, men fordi det ikke lenger var lov til å drive med melkeku i gamle fjøs. I dag er det to driftsenheter melkekyr i Røros sentrum, lokalisert i moderne fjøs bygget i småsetran. Begge disse besetningene går i utmark på sommeren. En av dem er en ren Rørosku-besetning. Det er tre driftsenheter i Røros kommune med rene Rørosku-besetninger av melkeku, en av ammeku og en av okseopdrett.

Slide 62.

Vi kan ikke fortelle om byjordbruket uten å nevne Røroskua. Kua har fått navnet sitt nettopp fordi dette var den fe-rasen som var vanligst i bygdene på og rundt Røros frem til NRF-kua (Norsk rødt fe) tok over utover 1900-tallet. Dette er ei lita og lett ku, som lett tar seg frem i terrenget og klarer å livnære seg på det lille hun finner i fjellet. Hun er derfor godt tilpasset forholdene i dal- og fjellbygdene. Dyra er naturlig kollet (uten horn) og fargen er oftest svartsidet.

Men røde dyr kan også forekomme.

Slide 63.

Det kan være stor forskjell i forholdet mellom svart og hvitt, alt fra nesten svart med hvit stripe over ryggen -til nesten hvite dyr med få svarte dropler på sidene. Og Rasen er som oftest svart eller farget rundt øyne, ører og på mulen.

Slide 64.

Røroskua er, sammen med dialekten, polsen og rørosmartnan, nevnt i Unescos nominasjonsdokument for Verdensarven Røros bergstad og Circumferensen. Der er den gamle kurasen beskrevet som en del av vitnesbyrdet om en unik kulturtradisjon.

Den gamle kurasen har gjennom tidene vært rørosbefolkningas viktigste og sikreste matkilde.

Slide 65.

Kilder og foto